

Wskaźniki czasu psychologicznego: przeгляд ważniejszych narzędzi pomiaru¹

Beata Bajcar²

Politechnika Wroclawska

STRUCTURE OF THE PSYCHOLOGICAL TIME:
A REVIEW OF THE MEASUREMENT INSTRUMENTS AND EMPIRICAL RESULTS

Abstract. This paper presents survey of method to measure dimensions of the psychological time and empirical structure of human temporality. First, there are described projective techniques, and next there are questionnaires to measure time experience, temporal perspective, temporal behaviors and results of the empirical research in space of the temporal structure. In context of presented method this study proposes a new questionnaire to measure individual differences in temporal orientation – *Temporal Orientation Scale AION-99*. The differentiality of method and results of empirical research shows to multidimensional nature of human temporality.

Doświadczanie czasu psychologicznego jest ważnym aspektem ludzkiej aktywności. Czas w życiu jest wszechobecny – zarówno na poziomie funkcjonalnym, jak i świadomego podejścia. Może być on ukrytym parametrem aktywności, a także uświadomianą determinantą zachowania. Coraz częściej człowiek rozważa istotę czasu w swoim życiu, natomiast naukowcy starają się ustalić regulacyjny charakter czasu oraz temporalne podstawy różnic indywidualnych. Dlatego ważne wydaje się empiryczne ustalenie struktury wymiarów czasu psychologicznego i zakresu jej wpływu na aktywność osoby.

W psychologii podejmowano wiele prób badań nad czasem, czego rezultatem jest duża liczba narzędzi pomiarowych i zróżnicowanie wyników empirycznych. Większość metod powstaje na użytek określonego projektu, a rzadko próbuje się dokonać adaptacji i walidacji istniejących metod pomiaru. W zakresie badań empirycznych nad czasem funkcjonuje wiele różnych kwestionariuszy do diagnozy wybranych aspektów temporalności człowieka, co przysparza trudności w opracowaniu spójnego obrazu przestrzeni czasu psychologicznego. Wyniki pomiarów kwestionariuszowych wspomagane są często przez procedury eksperymentalne, ale nie jest to przedmiotem tego opracowania.

Dla uporządkowania dotychczasowych badań w zakresie temporalności zostaną przedstawione najbardziej istotne narzędzia badawcze i rezultaty empiryczne.

TECHNIKI PROJEKCYJNE

Do badania rozumienia pojęcia czasu i postaw wobec czasu wykorzystywane były techniki projekcyjne. Jednym z pierwszych narzędzi do pomiaru wymiarów temporalnych był Test Apercepcji Tematycznej (TAT), który specjalnie w tym celu został zmodyfikowany (Bonier, Rokeach, 1957, Fink, 1953 – za: Wallace, Rabin, 1960; Dilling, Rabin, 1967, Goldrich 1967, Teahan, 1958). Wybrane karty TAT prezentowane były respondentom, którzy projektowali własne historie, a następnie badacz sprawdzał ich temporalne odniesienia. O perspektywie na przeszłość, terażniejszość czy przyszłość decydowała liczba historii, w których spontanicznie wspomniany był określony interwał, procent wypowiedzi dotyczących określonego interwału czasowego oraz przejawy ciągłości zdarzeń w czasie (Goldrich, 1967). Wyniki badania doświadczeń temporalnych za pomocą TAT są trudno porównywalne, ponieważ występują duże różnice w doborze kart, instrukcji badania czy metod analizy wyników (DeVolder, 1979).

Knapp i Garbutt (1958) rozwijają ideę pomiaru reprezentacji czasu za pomocą określeń metaforycznych. W ich kwestionariuszu *Metafory Czasu (Time Metaphors)* zostało zestawionych 40 określeń metaforycznych opisujących pojęcie czasu dotyczące poczucia czasu. Badani wybierali te metafory, ontologie i cytaty, które w adekwatny sposób opisują ich indywidualne wyobrażenie czasu. Uzyskane wyniki poddano analizie czynnikowej, dzięki czemu ujawniły się dwie względnie niezależne orientacje wobec czasu: dynamiczna vs. pasywna orientacja czasowa. *Orientacja dynamiczna* dotyczy traktowania czasu jako szybko upływającego,

1 Artykuł przygotowano w ramach grantu KBN 5H01F 018 20 „Umyslowe reprezentacje czasu: wymiary, struktura i konsekwencje regulacyjne”.

2 Adres do korespondencji: Beata Bajcar, Instytut Organizacji i Zarządzania Politechniki Wroclawskiej, ul. Smoluchowskiego 25, 50-370 Wrocław; e-mail: bajcar@ioz.pwr.wroc.pl

dynamicznego i ukierunkowanego ruchu, natomiast *orientacja pasywna* wskazuje na indywidualny sposób pojmowania czasu jako wolno płynącego i statycznego. Za pomocą skali Metafory Czasu ustalono, że dynamiczna orientacja wobec czasu jest silnie skorelowana z wysokim poziomem potrzeby osiągnięć (Knapp, Garbutt, 1958). Inną metodą zaadaptowaną do badań nad czasem był Test Zdań Niedokończonych – ITT (*The Incomplete Thoughts Test*), który posłużył badaczom do ustalenia sposobu strukturalizacji czasu przez człowieka (Kraus, Ruiz, 1967, Ruiz, 1967, Ruiz, Kraus, 1968 – za: De Volder, 1979). Celem pomiaru było ustalenie grupy zdarzeń z przeszłości i ich odległości w czasie, które są podstawą bieżącego myślenia, planowania i organizacji aktywności. Z drugiej strony, w tych badaniach rozpoznawano zdarzenia, których wystąpienia człowiek oczekuje, oraz określano, kiedy one nastąpią w przyszłości. Metoda ta pozwoliła na ustalenie treściowego zakresu zdarzeń, które są przetwarzane przez człowieka, oraz rozpiętości subiektywnej skali czasu (Nawrat, 1981). Kolejnym narzędziem do pomiaru orientacji temporalnej była Technika Uzupełniania Opowiadań (Barndt, Johnson, 1955, LeShan, 1952 – za: Wallace, Rabin, 1960; Teahan, 1858). Osoba badana opowiadała historie, których początek prezentował badacz w instrukcji. Treść opowiadań poddawana była ocenie samych respondentów i eksperymentatora w zakresie wskaźników konceptualizacji przeszłości i przyszłości. W ten sposób uzyskiwano ogólny wskaźnik ukierunkowania aktywności na przeszłość lub przyszłość. Przykładem narzędzia do badania orientacji temporalnej o charakterze projekcyjnym były techniki Cottle'a, np. Test Kołowy (Cottle, 1976). Osoby badane proszone są o wyrażenie sposobu myślenia o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości za pomocą kół. Rozmiar kół reprezentujących poszczególne interwały czasowe wskazywał na siłę koncentracji badanych na każdym z trzech interwałów czasowych. Oprócz rozmiarów kół sprawdzano ich odległości od siebie, interpretowane jako niezależność przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. Brak odległości między kołami w teście wskazywały na wzajemną zależność interwałów czasu. W wielu badaniach empirycznych wykorzystuje się tę metodę do ustalania indywidualnej perspektywy temporalnej (Bajcar, 2002; Cottle, 1976; Ko, Gentry, 1991; Thoms, Greenberger, 1995; Hampden-Turner, Trompenaars, 1998).

Następnym narzędziem Cottle'a jest Test Linii (*Lines Test*). Człowiek wyraża czas swojego życia w postaci linii, na której ma oznaczyć punkty swoich narodzin i śmierci oraz granice trwania teraźniejszości. W ten sposób linia czasu została podzielona na przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, a ich długość reprezentuje ważność każdego z tych interwałów oraz profil orientacji temporalnej (Cottle, 1976; Nawrat, 1981). Inną formę testu linii stosował w swoich badaniach G. A. Green. Metoda ta miała na celu wyznaczenie na skali czasu odcinków dzielących aktualną chwilę od różnych zdarzeń z przeszłości i przyszłości. Długość wyznaczonych dystansów czasowych stanowi wskaźnik rozpiętości perspektywy czasowej, a pośrednio określa orientację temporalną (Nawrat, 1981).

METODY DO BADANIA DOŚWIADCZEŃ TEMPORALNYCH

Równocześnie z wykorzystywaniem technik projekcyjnych rozwijały się narzędzia kwestionariuszowe do pomiaru indywidualnego sposobu doświadczenia czasu. W badaniach wprost pytano respondentów o ogólne pojęcie czasu i podstawowe jego interwały: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość.

Skala Doświadczenia Czasu – TES (*Time Experience Scale*) Sandersa (1986), opracowana w 1986 roku, służyła do pomiaru wielowymiarowej struktury spostrzeganego czasu. Skala dzieli się na dwie części. Pierwsza z nich obejmuje 37 stwierdzeń dotyczących opinii i stanów, które odzwierciedlają doświadczenie czasu osobistego. Natomiast druga część ma postać dyferencjału semantycznego i zawiera 14 pozycji diagnozujących osobiste poglądy na temat czasu. Skala TES obejmuje sześć skal, pozwalających na identyfikację wymiarów temporalnych: Znaczenie czasu, Szybkie tempo, Wolne tempo, Koncentracja na śmierci, Orientacja na przeszłość i Orientacja na przyszłość. Tę skalę najczęściej wykorzystywano w badaniach klinicznych (Locsin, 1993).

Skala Świadomości Temporalnej – TAWES (*Temporal Awareness Scale*) (Lennings, Burns, 1998a) jest kolejnym przykładem kwestionariusza do badania indywidualnej struktury temporalnej. Zawarte w tej skali twierdzenia opisują sposoby doświadczenia i poczucia czasu. Skala została skonstruowana na użytek badań dotyczących ustalenia struktury temporalności i jej osobowościowych korelatów. Wyniki badań za pomocą TAWES poddano analizie czynnikowej, która wyodrębniła dwa aspekty temporalności człowieka: (1) integracja przeszłości i przyszłości oraz (2) świadomość codziennego upływu czasu. Wysoki wynik w skali TAWES oznacza wysoki poziom świadomości własnego sposobu doświadczenia czasu na obydwu wymiarach. Metoda ta służyła jako narzędzie do oceny trafności psychometrycznej innej metody Lenningsa – Kwestionariusza Perspektywy Temporalnej – TPQ (Lennings, Burns, 1998a).

Kolejną metodą jest Kwestionariusz Koncepcji Czasu – TCQ (*Time Conception Questionnaire*) (Lombranz, Shmotkin, Vardi, 1991), który służy do diagnozy poglądów dotyczących istoty i natury czasu. Rezultatem badania kwestionariuszem TCQ są uogólnione przekonania na temat czasu, które tworzą zorganizowaną koncepcję czasu (tamże). W wyniku analizy czynnikowej 36 pozycji kwestionariusza została wyodrębniona

WSKAŹNIKI CZASU PSYCHOLOGICZNEGO

struktura siedmioczynnikowa:

1. *Czas destruktywny (Destructive time)* oznacza niszczące i utrudniające działanie własności czasu.
2. *Czas konstruktywny (Constructive time)* wskazuje na przekonanie, że czas sprzyja tworzeniu i rozwojowi.
3. *Czas płynny (Fluid time)* dotyczy jego szybkości, nagłości, nieuchronności, przemijania i ciągłości, co implikuje praktyczną potrzebę właściwego wykorzystania czasu.
4. *Czas nieuchwytny (Elusive time)* wskazuje na nieuchwytny i ulotny charakter czasu.
5. *Czas cykliczny (Cyclical time)* uwzględnia interpretacje czasu jako cyklicznego i z natury powtarzalnego.
6. *Czas wieczny (Eternal time)* traktuje czas jako aspekt ponadludzki i istniejący poza realną rzeczywistością i kontrolą ludzi.
7. *Czas tajemniczy (Mysterious time)* oznacza zagadkowość i brak możliwości jego poznania, a zarazem jego nieprzewidywalność.

Uzyskane czynniki tworzą strukturę indywidualnych przekonań na temat czasu. W tych samych badaniach Lombranz, Shmotkin i Vardi (1991) ustalili, że osobiste koncepcje czasu są determinantą pewnych uogólnionych postaw temporalnych. Za pomocą analizy strukturalnej uzyskali oni trzy konstrukty świadczące o trzech różnych koncepcjach czasu i wynikających z nich różnicach w zachowaniu: (1) *czas bezpieczny* dotyczy czasu konstruktywny i czas wieczny, (2) *czas niepokojący* obejmuje czas destruktywny, nieuchwytny i czas tajemniczy, (3) *czas ambiwalentnie dynamiczny* zawiera wymiary czasu cyklicznego i płynnego. Pierwszy czynnik przyjmuje wymiar pozytywny, drugi jest wartościowany negatywnie, a trzeci zawiera w sobie ambiwalencję wartości. Inna metoda, *The Inventory of Temporal Experience ITE* (Yonge, 1973 – za: Lennings, 1994), służy do szacowania postaw i doznań czasu. Obejmuje trzy skale szczegółowe, diagnozujące negatywną postawę wobec czasu (*Animal time*), pozytywną postawę wobec czasu (*Vital time*) oraz jego fizyczne własności (*Physical time*). Wysoki wynik w skali *Animal time* świadczy o silnym przekonaniu respondenta, że czas jest nieciągły, statyczny i przygnębiający. Skala *Vital time* dotyczy konstruktywnego sposobu pojmowania czasu. Jednostka uzyskująca wysoki wynik w tej skali ujawnia silną preferencję do planowania, szczegółowego opracowywania schematów działania oraz przewidywania wyników. W związku z tym przyszłość jest spostrzegana jako niezwykle pewna i stabilna. Wymiar *Physical time* służy do pomiaru neutralnej postawy wobec czasu i ustalenia struktury temporalności człowieka. W wyniku badań może tu ujawnić się liniowe lub nieliniowe pojęcie czasu, czego rezultatem jest skłonność do porządkowania własnych doświadczeń i zdarzeń w zewnętrznym układzie pomiarowym (zegary, kalendarze). Okazało się, że kwestionariusz ITE jest narzędziem do badania postaw temporalnych o wysokiej mocy predyktywnej (Seijts, 1998; Lennings, Burns, 1998a).

METODY DO BADANIA PERSPEKTYWY TEMPORALNEJ

O ważności perspektywy temporalnej w regulacji zachowania świadczyć może duża liczba narzędzi do jej pomiaru. W literaturze przedmiotu perspektywa temporalna stanowi kluczowy konstrukt w strukturze temporalności (Wallace, 1956; Hoornaert, 1973; Calabresi, Cohen, 1968; Gorman, Wessman, 1977; Block, Saggau, Nickol, 1984; Feather, Bond, 1988; 1994; Gonzales, Zimbardo, 1985; Lombranz, Shmotkin, Vardi, 1991; Block, 1996; Lennings, Burns, 1998a; Nosal, Bajcar, 1999a). Perspektywa czasowa jest często określana jako orientacja temporalna i wyraża się koncentracją na określonym interwale czasu.

Jednym z pierwszych kwestionariuszy w tym zakresie był kwestionariusz do badania perspektywy czasowej Esona (1951 – za: Teahan, 1958). W badaniu autor prosił respondentów, aby zanotowali 25 rzeczy, tematów, pomysłów, o których myśleli i mówili w ciągu ostatnich dwóch tygodni. Następnie badani kategoryzowali wymienione pozycje pod kątem ich temporalnych odniesień – w przeszłości, w teraźniejszości czy w przyszłości. Dominująca liczba odniesień do określonego czasu wskazywała na indywidualny charakter czasowej (Teahan, 1958).

Również Wallace (1956) wcześniej rozwijał swoją Technikę Perspektywy Temporalnej – TPT (*Temporal Perspective Technique*). Narzędzie to służy do identyfikacji orientacji na jeden z trzech interwałów czasowych: przeszłości, teraźniejszości lub przyszłości. W badaniu za pomocą TPT respondenci proszeni byli o wskazanie działań czy zdarzeń, które dokonały się w przeszłości albo zostaną przez nich wykonane lub wydarzą się w przyszłości. Następnie badani określali, jak mocno każde zdarzenie pamiętają bądź sobie wyobrażają (Wallace, 1956). Perspektywa czasowa zostaje wyznaczona przez wartość środkową odległości czasowych wskazanych zdarzeń, a jej rozpiętość wyznaczają wartości graniczne najbardziej i najmniej oddalonego zdarzenia wspomnianego przez osobę badaną. Rezultaty badań wskazują, że wśród osób badanych mężczyźni wykazują większą rozpiętość perspektywy czasowej (rozpiętość wyników osób badanych zawiera się w przedziale od 1 dnia do 15 lat) (Morris, 1992).

Metodę do pomiaru różnic indywidualnych w strukturze przeżyć temporalnych – *Time Experience Questionnaire* (TEQ) – zaproponowali Gorman i Wessman (1977). Przyjmując podejście fenomenologiczne do orientacji

temporalnej, zawarli oni w kwestionariuszu twierdzenia dotyczące różnych sposobów doświadczania czasu. W wyniku przeprowadzonej analizy czynnikowej pozycji testowych wyodrębnione zostały następujące dwubiegunowe wymiary odnoszące się do czasu:

1. Doświadczanie bezpośredniego nacisku czasu (*Immediate time pressure*) obejmuje poczucie presji czasu i braku jego kontroli, a z drugiej strony poczucie opanowania i kontroli czasu.
2. Długoterminowe ukierunkowanie (*Long-term personal direction*) łączy stałość i ciągłość dążenia do celów z poczuciem braku ukierunkowania w życiu.
3. Wykorzystanie czasu (*Time utilization*) oznacza skuteczne planowanie działania w czasie oraz nieskuteczność i odraczanie działania w czasie.
4. Poczucie niespójności czasu (*Time personal inconsistency*) łączy w sobie sprzeczne przekonania na temat czasu; poczucie niespójności i zmienności z poczuciem spójności i zależności.

Uzyskana struktura czynnikowa jest wynikiem wielu badań i kolejnych prób eksploracyjnej analizy czynnikowej uzyskanych wyników (Gorman, Wessman, 1977).

Inną metodą do badania struktury orientacji temporalnej jest kwestionariusz FAST – *Fast Activity Structure Tenacity* (Alreck, 1976 – za: Settle, Alreck, Glasheen, 1978). Obejmuje on cztery wymiary charakteryzujące specyficzne cechy osobowościowe, które tworzą orientację temporalną. Wymiary te stanowią jednocześnie skale kwestionariusza, które treściowo dotyczą czasu. Pierwszy wymiar, *koncentracja (Focus)*, oznacza ukierunkowanie świadomości człowieka na jeden z obszarów czasowych: przeszłość, teraźniejszość bądź przyszłość. Następny wymiar, *aktywność (Activity)*, wskazuje na poziom aktywności osoby w stosunku do ustalonego przez nią zasobu czasu; w zależności od wielkości zasobów czasowych człowiek podejmuje odpowiednią ilość działań. Skala *struktura (Structure)* określa stopień strukturalizacji upływającego czasu. Osoby, które spostrzegają czas jako ciągły, rozwlekły i nieskończony, płynący od przeszłości do przyszłości, mają silną tendencję do porządkowania zdarzeń i działań oraz programowanie szczegółów aktywności. Natomiast osoby traktujące czas jako ukryty wymiar rzeczywistości nie operują jednostkami pomiaru czasu (godziny, daty), a jedynie różnicują określone jakości (działania lub zdarzenia). Czwarty wymiar FAST – *wytrwałość (Tenacity)* – jest interpretowany jako dążenie do uzyskania bezpośrednich bądź odległych w czasie gratyfikacji za poniesiony wysiłek. Wysoki poziom wytrwałości wskazuje na tendencję do odraczania satysfakcji na długie okresy czasu, aby osiągnąć dalekosiężne cele (por. Settle, Alreck, Glasheen, 1978).

Philip Zimbardo (1990) zaproponował swoją metodę – Stanfordski Inwentarz Perspektywy Czasowej – STPI (*Stanford Time Perspective Inventory*). Pozycje testowe (n = 25) dotyczące ustosunkowań osób badanych do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości poddane zostały analizie czynnikowej. W rezultacie wyodrębniono szczegółowe skale STPI:

1. Trwałe ukierunkowanie na przyszłość (*Future, work motivation-perseverance*).
2. Fatalistyczne nastawienie na teraźniejszość (*Present, fatalistic, worry-free, avoid planning*).
3. Hedonistyczne nastawienie na teraźniejszość (*Present, hedonistic*).
4. Tworzenie struktury celów i planowanie działania (*Future, goal seeking and planning*).
5. Presja czasu (*Time press*).
6. Działanie pragmatyczne dla przyszłych korzyści (*Future, pragmatic action for later gain*).
7. Szczegółowe, codzienne planowanie (*Future, specific, daily planning*).

Wyodrębnione czynniki dotyczą głównie teraźniejszości i przyszłości, wskazując na ich szczegółowe aspekty i rolę regulacyjną w porównaniu z kategorią przeszłości. Niezwykle mocno rozpropagowana metoda STPI posłużyła do wielu badań empirycznych (Schroeder i in. 1993; Strathman i in. 1994).

Inna metoda, Inwentarz Perspektywy Czasowej P. Zimbardo – ZTPI (*Zimbardo Time Perspective Inventory*), jest zmodyfikowaną skalą do diagnozy perspektywy czasowej (Zimbardo, Keough, Boyd, 1997). Obejmuje on 56 pozycji, które tworzą pięć skal szczegółowych: dwie skale dotyczą pozytywnych i negatywnych aspektów orientacji na przeszłość. Dwie inne skale, Fatalizm i Hedonizm, służą do diagnozy orientacji na zdarzenia aktualne. Osoby zorientowane na aktualne zdarzenia mają tendencję do polegania na bezpośrednich i głównych aspektach sygnałów z otoczenia i relacji społecznych w sytuacjach podejmowania decyzji i działania, przypisując im pozytywną bądź negatywną wartość. Ostatnia skala ZTPI, orientacja na przyszłość, pozwala na określenie ukierunkowania myślenia i działania na zdarzenia w przyszłości. Osoba zorientowana na przyszłość ma skłonność do opierania swoich decyzji i działań na podstawie antycypowania konsekwencji i scenariuszy przyszłości (Zimbardo, Keough, Boyd, 1997). Skala ZTPI jest najczęściej wykorzystywana w badaniach nad zależnościami między perspektywą czasową a cechami osobowościowymi, poznawczymi oraz wskaźnikami zachowania (Chubick, Rider, Owen, 1999; Chubik, Boland, Witherspoon, 1999).

Inną metodą do badania perspektywy czasowej jest kwestionariusz TIME (*Temporal Inventory of Meaning Experiences*), pozwalający poznać strukturę przekonań o czasie i doznań temporalnych. Obejmuje on 65 pozycji testowych, które dotyczą zwłaszcza samoopisu odnoszącego się do ważności przeszłości, teraźniejszości i przyszłości oraz zakresu koncentracji uwagi na poszczególnych interwałach czasu. Kwestionariusz ten dzieli

WSKAŹNIKI CZASU PSYCHOLOGICZNEGO

się na cztery skale pomiarowe: Czas fizyczny, Czas osobisty, Doświadczenie czasu, Pamiętanie czasu trwania (Block, Saggau, Nickol, 1984).

1. Czas fizyczny (*Physical time*), który w swojej strukturze zawiera następujące charakterystyki: czas realny (*Realism*), czas postępujący (*Progression*), czas absolutny lub względny (*Absolute vs. relativity*), Czas zegarowy (*Clocktime*).

2. Czas osobisty (*Personal time*) obejmuje następujące elementy składowe: wymiary (*Aspects*), aktywność (*Activity*), względność (*relativity*), przyszłość (*Future*), terażniejszość (*Present*), dokładność (*Accurancy*), procesy (*Processes*), regularność (*Regularity*).

3. Doświadczenie czasu trwania (*Duration experience*) obejmuje szczegółowe wymiary: aktywność i zmiana (*Activity; change*) i dotyczy doświadczenia zmian i trwania zdarzeń.

4. Pamiętanie czasu trwania (*Remembered duration*) obejmuje wymiary aktywności i zmiany (*Activity; change*) i dotyczy pamiętania zmian i trwania zdarzeń.

Kwestionariusz TIME często służył do określenia indywidualnej struktury temporalności w wielu badaniach empirycznych (Hill, Stuckey, 1992; Block, Buggie, 1996; Block, Zakay, 1998; Hill, Block, Buggie, 2000).

Narzędziem do pomiaru perspektywy czasowej w wymiarze osobistym i społecznym jest również Kwestionariusz Perspektywy Czasowej TPQ – (*Time Perspective Questionnaire*) (Lennings, 1994), który został skonstruowany na bazie skali Poole i Cooneya. Osoby badane były proszone o wskazanie siedmiu zdarzeń, które mogą wydarzyć się w ich przeszłości i przyszłości. W drugiej części badania wskazywali oni 10 zdarzeń, które pamiętają z przeszłości i przewidują w przyszłości świata. Odpowiedzi na te polecenia dostarczają informacji, jak odległe w czasie są wskazane przez badanych fakty z przeszłości i przewidywania przyszłości oraz jaką osiągają ewaluację. Dzięki tej metodzie uzyskujemy wskaźniki osobistej i społecznej perspektywy czasowej wobec przeszłości i przyszłości. Skala TPQ uzyskała w wielu badaniach wysokie parametry psychometryczne – zarówno współczynnik rzetelności, jak i trafności osiągnęły zadowalające wartości (por. Lennings, Burns, 1998a; 1998b).

Następna metoda, Skala Orientacji wobec Czasu TOS (*Time Orientation Scale*), służy do określenia stopnia, w jakim jednostka poznawczo, emocjonalnie i behawioralnie jest zorientowana na przeszłość, terażniejszość czy przyszłość (Lasane, Jones, 1999). Kwestionariusz obejmuje 26 pozycji, które tworzą trzy skale szczegółowe: *Przeszłość*, *Terażniejszość*, *Przyszłość*. Indywidualna perspektywa czasowa zostaje określona poprzez dominujący wynik w jednej ze skal szczegółowych oraz poprzez istotne różnice między perspektywą dominującą i pozostałymi wymiarami czasu (Lasane, Jones, 1999).

Do diagnozy orientacji temporalnej wykorzystywano również Dyferencjał Semantyczny (*Semantic Differential Technique*). Osgood, Suci i Tannenbaum (por. Osgood, 1971) próbowali ustalić sposób oszacowania wspólnych, jak i indywidualnych reprezentacji czasu oraz konotacyjnego znaczenia różnych aspektów czasu u osób badanych. Badacze wykazali, że indywidualne wartościowanie rzeczywistości, w tym również kategorii czasu, wyraża się w trzech głównych czynnikach: *ewaluacja* (*evaluation*), *natężenie* (*potency*) oraz *aktywność* (*activity*). Są one najczęściej opisywane w literaturze przedmiotu; obejmują podobne konotacje w różnych kręgach kulturowych. Stanowią jednocześnie ogólne komponenty oceny rzeczywistości, w tym także percepcji czasu.

METODY DO BADANIA REPREZENTACJI PRZYSZŁOŚCI

Reprezentacja przyszłości w umyśle jednostki jest najmniej jednoznacznym konstruktem poznawczym. Często analizuje się ją jako kluczową determinantę i aspekt motywacyjny aktywności. Jest szczególnie ważnym regulatorem i wyznacznikiem skuteczności aktywności umysłowej, działania i mechanizmów społecznych (Zaleski, 1994). Dlatego też powstało wiele narzędzi do pomiaru temporalnej orientacji na przyszłość.

Przykładem może być Test Przyszłych Zdarzeń – FET (*Future Events Test*), kolejna metoda do diagnozy przyszłościowej perspektywy czasowej (Kastenbaum, 1961). Test FET mierzy cztery wymiary dotyczące osobistej przyszłości: wymiar bogactwa treściowego, rozpiętości, nasycenia emocjonalnego i spójności perspektywy.

Wymiary te tworzą charakterystykę indywidualnej perspektywy na przyszłość. Celem badania za pomocą FET jest sporządzenie przez badanego listy zdarzeń, w które mocno wierzy, że wydarzą się w jego przyszłości. Jednocześnie respondent miał za zadanie podać wiek, jaki osiągnie, kiedy określone zdarzenie może się wydarzyć. Z tego wynika, że metoda oprócz treściowego aspektu wyobrażenia przyszłości mierzy również rozpiętość perspektywy. Rozpiętość zostaje określona za pomocą wyznaczonych punktów granicznych, które respondent najdalej lokuje w przyszłości (Kastenbaum, 1961; Seijts, 1998).

Inna metoda, Kwestionariusz Przyszłościowej Perspektywy Czasowej – FTPQ (*Future Time Perspective Questionnaire*), została skonstruowana na użytek badań dotyczących relacji między orientacją na przyszłość a wewnętrzną kontrolą zdarzeń (Fingerman, Perlmutter, 1995). Składa się z czterech skal pomiarowych.

Pierwsza obejmuje pozycje oceniane na 7-punktowej skali, w których respondent dokonuje oceny, jak często

myśli o różnych okresach czasu w przyszłości (od 1 dnia do 10 lat). Druga skala dotyczy niezależnego szacowania frekwencji myśli w pięciu różnych okresach czasu. Jest to skala wymuszonego wyboru odpowiedzi. Kolejna skala pozwala ustalić wyobrażenie siebie w przyszłości. Natomiast ostatnia skala oznacza klasyfikowanie własnej osoby w kategoriach istoty myślącej bądź nie myślącej o przyszłości. Na podstawie tych czterech wskaźników ustalana była struktura orientacji na przyszłość (Fingerman, Perlmutter, 1995).

Podobnie Test Perspektywy na Przyszłość M. Daltrey (*Daltrey Future Time Perspective Test*) jest narzędziem do pomiaru przyszłościowej perspektywy czasowej (Daltrey, Langer, 1984). Składa się on ze 120 pozycji testowych, które odzwierciedlają pięć wymiarów perspektywy temporalnej według Hoornaerta (1973). Pierwszy wymiar, *rozpiętość (extension)* wskazuje, jak daleko w przyszłość osoba badana projektuje swoje myśli. Wymiar *spójność (coherence)* oznacza indywidualny poziom zorganizowania perspektywy na przyszłość. *Ukierunkowanie (directionality)* dotyczy natężenia spostrzegania siebie jako osoby poruszającej się w czasie; *nasycenie (density)* oznacza zaś ilość przyszłych zdarzeń, analizowanych przez jednostkę. Ostatni wymiar, *stosunek emocjonalny (attitude/affectivity)*, dotyczy emocjonalnego stosunku do przyszłości. Dodatkowym wskaźnikiem orientacji na przyszłość jest wynik globalny, czyli suma wyników w poszczególnych skalach szczegółowych. Im wyższy wynik sumaryczny, tym silniejsza i bardziej kompleksowa orientacja na przyszłość (Daltrey, Langer, 1984).

Kwestionariusz Antycypowanych Zdarzeń w Przyszłości (*Anticipated Future Events Questionnaire*) jest kolejną metodą do pomiaru wybranych aspektów perspektywy na przyszłość (Fingerman, Perlmutter, 1995). Skala ta określa przewidywania zdarzeń w przyszłości, które są oczekiwane i najważniejsze dla osoby badanej.

W badaniu proszono respondentów o sporządzenie listy takich zdarzeń w okresie najbliższych dwóch lat. Odpowiedzi oceniane były przez respondentów pod względem poczucia kontroli nad zdarzeniami i, swobody ich wyboru i ich subiektywnej ważności. Wyniki respondentów poddano również ocenie przez niezależnych sędziów na wymiarach ciągłości zdarzeń, stosunku do zmiany oraz poziomu ich kontrolowalności (Fingerman, Perlmutter, 1995).

Następnym narzędziem jest Skala Analizy Przyszłych Konsekwencji – CFCS (*Consideration of Future Consequences Scale*). Nie diagnozuje ona bezpośrednio perspektywy przyszłościowej, lecz ustala stopień nasilenia czynności analizy skutków zdarzeń i działań, które są elementem tej perspektywy. Pytania zawarte w CFCS dotyczą zakresu, w jakim jednostka rozważa potencjalną odległość wyników, następstw swoich aktualnych działań oraz zasięg czasowy oddziaływania wyobrażanych skutków aktywności. Niski wynik w CFCS oznacza skłonność do koncentrowania się na bezpośrednich potrzebach i sprawach oraz podejmowania aktywności w celu zapewnienia natychmiastowych skutków swoich działań. Osoby z wysokim wynikiem w CFCS gruntownie rozważają przyszłe następstwa swoich aktualnych działań w przyszłości oraz wykorzystania celów jako wyznaczników swoich zachowań w czasie teraźniejszym (Strathman i in., 1994).

Inną metodą, która w swoisty sposób traktuje prospektywną orientację temporalną, jest Skala Lęku przed Przyszłością – FAS (*Future Anxiety Scale*) (Zaleski, 1996). W założeniu skala ta miała służyć do określenia indywidualnych obaw względem zdarzeń w przyszłości, obejmowała więc pozycje wskazujące na pozytywne i negatywne stany i sytuacje, do których respondent się ustosunkowywał. W wyniku analizy czynnikowej uzyskanych danych wykryto jeden klarowny czynnik – poziom lęku przed przyszłością jako uogólniona postawa wobec przyszłości (Zaleski, 1989).

Do diagnozy reprezentacji przyszłości skonstruowany został (przez Lensa) Kwestionariusz Perspektywy na Przyszłość – FTPQ (*Future Time Perspective Questionnaire*) (Cycoń, Zaleski, 1998). Służy on do ustalania struktury prospektywnej perspektywy czasowej. W wyniku analizy czynnikowej zostały wyodrębnione trzy czynniki, które stanowią skale pomiarowe. Pierwszy czynnik – *koncentracja na sprawach bieżących (current concerns)* – wskazuje na preferencję natychmiastowych korzyści i silnego zaangażowania w bieżący kierunek aktywności. Wysoki wynik w tym wymiarze świadczy o zaabsorbowaniu teraźniejszością, bez rozwijania planów na przyszłość. Drugi czynnik – *planowanie długoterminowe (planning for distant future)* – obejmuje wymiar włączający optymizm i poczucie sprawstwa własnej przyszłości, planowanie i przygotowanie się na konkretną przyszłość, zdolność do odraczania gratyfikacji oraz podejmowania aktywności zorientowanej na odległe w czasie cele. Kolejnym wymiarem jest *realizacja projektów przyszłości (realization of future projects)*, łączy się on z analizowaniem alternatywnych strategii w realizacji celów, myśleniem w kategoriach działania, pozytywnych i negatywnych następstw porównywanie wyników działania z założonymi planami i motywacyjnej wartości zaistniałych rozbieżności. Wysoki wynik wskazuje na łatwość pokonywania przeszkód i łączenia skutków działania w różnych sferach życia. Wskaźniki rzetelności FTPQ osiągnęły zadowalające wartości (Cycoń, Zaleski, 1998).

Inwentarz Perspektywy na Przyszłość – FTPI (*Future Time Perspective Inventory*) (Gjesme, 1979) służy do diagnozy orientacji na przyszłość. Skala ta powstała na bazie pozycji zapożyczonych z kwestionariusza Heimberga i pozycji testowych zaproponowanych przez Gjesme. Wszystkie stwierdzenia dotyczą ogólnego zainteresowania i zaangażowania w sprawy i zdarzenia w przyszłości. W wyniku analizy czynnikowej uzyskanych wyników została ustalona wewnętrzna struktura przyszłości. Pierwszy czynnik – *zaangażowanie w przy-*

WSKAŹNIKI CZASU PSYCHOLOGICZNEGO

szłość (involvement) – wskazuje na styl zaangażowania i strukturalizacji reprezentacji przyszłości. Wysoki wynik oznacza wysoki poziom jasności i uporządkowania w umyśle zdarzeń i działań w przyszłości. Drugi czynnik – *antycypacja (anticipation)* – stanowi wskaźnik zdolności do przewidywania przyszłości; wymiar *wypełnienie czasu (occupation)* dotyczy czasu trwania i stopnia wypełnienia go określonymi zajęciami. Osiągając wysoki wskaźnik na tym wymiarze, badany ma tendencję do przeszacowywania trwania odcinków czasowych i niskiego poziomu ich „wypełnienia”. Czynnik *szybkość (speed)* odnosi się do stosunku i koncentracji uwagi na szybkości upływu czasu.

Innym narzędziem jest Metoda Indukcji Motywacyjnej – MIM (*Motivational Induction Method*), która została opracowana przez J. Nuttina (1985). Służy ona do pomiaru poziomu motywacji człowieka do osiągnięcia celów odległych w czasie i rozpiętości perspektywy na przyszłość. Metoda wymaga od respondenta uzupełnienia stwierdzeń pozytywnych („planuję...” „chciałbym...”) oraz negatywnych („obawiam się...”). Ujawnione cele zostały poddane ocenom niezależnych sędziów według ustalonych kategorii temporalnych. Wskaźnikiem orientacji na przyszłość jest stosunek liczby planów i celów lokalizowanych w przyszłości do liczby celów i planów aktualnych. Metodę do pomiaru orientacji na przyszłość zaproponowali również Zucher (1967 – za: DeVolder, 1979), Shybut (1968 – za: DeVolder, 1979) oraz Kastenbaum (1961).

Liczba metod do badania perspektywy temporalnej świadczy o tym, jak złożony jest ten wymiar temporalności człowieka.

W grupie omawianych metod do badania temporalności znajdują się również narzędzia do pomiaru postaw temporalnych i zachowań wobec czasu. Jednym z pierwszych kwestionariuszy w tym zakresie był Kwestionariusz Zachowań Temporalnych – TBQ (*Temporal Behavior Questionnaire*) (Wessman, Ricks, 1966), różnicujący dwa przeciwstawne temporalne style działania. Pierwszy z nich dotyczy ludzi, którzy są odpowiedzialni, planują swój czas, a ich przyszłość jest opanowana i dobrze zaplanowana. Swój czas spędzają na realizacji wcześniej założonych planów, a życie odbierają jako ciągłość. Osoby takie są świadome trwających wydarzeń i ich określonego układu w szerszym kontekście. Ponadto mają one poczucie ciągłości w czasie oraz wybierają aktywność, której gratyfikacje są odroczone w czasie. Są punktualni i efektywnie organizują działania w czasie. Drugi styl zachowania jest przeciwieństwem tej charakterystyki. W wyniku badań (Wessman, Ricks, 1966) odkryto m.in. zależność wyboru określonego stylu działania od poczucia długotrwałego stanu emocjonalnego. Ludzie szczęśliwi częściej działają konstruktywnie i efektywnie wykorzystują zasoby własnego czasu niż osoby nieszczęśliwe.

Kwestionariusz Struktury Temporalnej – TSQ (*Time Structure Questionnaire*) pozwala na oszacowanie rozbieżności w spostrzeganiu wykorzystania czasu (Bond, Feather, 1994). Skala zawiera 26 pozycji opisujących czynności strukturalizowania, efektywnej organizacji działań w czasie oraz ukierunkowanie na realizację celów. Sumując punkty we wszystkich pozycjach otrzymujemy wynik świadczący o poziomie strukturalizacji czasu osobistego (Feather, Bond, 1994). Kwestionariusz TSQ wykorzystali w badaniach Francis-Smythe i Robertson (1999) oraz Wanberg i Griffiths (1997).

Na podstawie analizy czynnikowej wyników zostały wyodrębnione cztery czynniki dotyczące ustrukturalizowanego i zamierzonego wykorzystania czasu. Stanowią one cztery skale kwestionariusza TSQ:

1. Znaczenie celów (*Sense of purpose*), gdzie wysoki wynik świadczy o subiektywnej ważności i wartości celów w sposobie doświadczania czasu.
2. Ustrukturalizowany tok zajęć/procedury działania (*Structured routine*), który wskazuje na tendencję do tworzenia planów w prywatnym życiu i ich realizacji, układania czynności i zdarzeń w określonym porządku. Drugim aspektem tego czynnika jest zdolność do szacowania czasu, jaki poświęca się na myślenie o przyszłości.
3. Orientacja prezentystyczna (*Present orientation*) dotyczy silnego znaczenia istnienia „tu i teraz” przy jednoczesnym zminimalizowaniu reprezentacji marzeń o przyszłości i utraconych okazji w minionym czasie.
4. Skuteczna organizacja (*Effective organization*) wskazuje na łatwość podejmowania działania, doświadczania małych trudności w organizowaniu codziennych zajęć i sporadycznej zmiany aktywności bez wyraźnego powodu.
5. Wytrwałość (*Persistence*) stanowi wymiar, który oznacza łatwość utrzymywania aktywności, nawet w obliczu trudności, oraz wskazuje na tendencję do spostrzegania sekwencji wielu zdarzeń jako całości i w związku z tym oczekiwania odroczonej w czasie gratyfikacji (Feather, Bond, 1994).

Inną skalą do diagnozy indywidualnego sposobu wykorzystania czasu jest Kwestionariusz Zarządzania Czasem – TMPS (*Time Management Behavior Scale*) (Macan, Shahani, Dipboye, Philips, 1990). Obejmuje on 46 pozycji, które tworzą cztery skale szczegółowe. Pierwsza skala – Hierarchia celów i priorytetów (*Setting goal and priorities*) – jest związana z czynnościami wyznaczania układu celów, określaniem granic myślenia i działania, ustalaniem kolejności i ważności zadań oraz z regularnym przeglądem celów i aktywności. Druga skala – Szczegółowe planowanie działania (*Mechanics, planning, scheduling*) – oznacza łatwość stosowania technik rozdziału i zarządzania czasem. Wysoki wynik wskazuje na silny stopień zdominowania aktywności takimi czynnościami, jak tworzenie harmonogramów, programowanie szczegółów, sporządzanie listy zadań, spraw, jak i szczegółowej organizacji działania. Skala Spostrzegana kontrola czasu (*Perceived control of time*) – dotyczy czysto poznawczego wymiaru temporalności jednostki i wskazuje na stopień przekonania osoby badanej o kontroli swojego czasu. Ci, którzy osiągają wysoki wskaźnik tego wymiaru, mają silne poczucie kontroli własnego czasu. Ostatnia skala TMBS – Preferencja zorganizowania (*Preference for organization*) – pozwala zdiagnozować indywidualną skłonność człowieka do organizacji aktywności jako przeciwieństwa do dezorganizacji działania. Uzyskany w tej skali wysoki wynik świadczy o tendencji do uporządkowania w życiu, preferowania schludnego i zorganizowanego miejsca pracy i odczuwania frustracji w sytuacjach niezorganizowanych (Macan i in. 1990; Francis-Smythe, Robertson, 1999).

Metodę do pomiaru postaw temporalnych zaproponowali również Cottle (1976), Braley i Freed (1971 – za: DeVolder, 1979) oraz Calabresi i Cohen (1968). W swoich badaniach nad postawami wobec czasu Calabresi i Cohen wykorzystali zestaw pozycji testowych, wyodrębnionych w literaturze psychologicznej, dotyczących przeżyć i postaw temporalnych. W wyniku analizy czynnikowej określono cztery czynniki, które stanowią efektywne i behawioralne aspekty postaw:

1. *Lęk przed czasem (time anxiety)* oznacza poczucie utraty czasu i obawy przed jego upływem oraz potrzebę kontroli czasu. Przyszłość jest traktowana jako zagrażająca, a przeszłość nie może być rzeczywiście pewna, bo nie stanowi chronologicznej sekwencji pamięci. Przejawami potrzeby kontroli czasu są: silne nastawienie na

WSKAŹNIKI CZASU PSYCHOLOGICZNEGO

planowanie, stosowanie szczegółowych harmonogramów i rozkładów zajęć.

2. *Uległość wobec czasu (time submissiveness)* dotyczy całkowicie uległej i podporządkowanej postawy wobec czasu. Ponadto wymiar ten oznacza brak akceptacji dla pośpiechu, nieuporządkowania i spóźnień. Taka postawa pociąga za sobą efektywne wykorzystanie czasu, unikanie spóźnień i „zrywów” w działaniu.

3. *Panowanie nad czasem (time possessiveness)* odnosi się do zaborczego i zachłannego stosunku do czasu. Wysoki wynik na tym wymiarze wskazuje na sposób dysponowania czasem w kontekście jego szybkiego upływu. Myślenie o przyszłości jest bezużyteczne, natomiast potrzebne wydają się: wiedza na temat przyszłości i konstruktywne plany na przyszłość.

4. *Giętkość wobec czasu (time flexibility)* oznacza elastyczną i akceptującą postawę wobec czasu. Łączy w sobie rozważanie o zdarzeniach przeszłych, jak i wyobrażanie i planowanie przyszłości, w podobnym stopniu doświadczenia wolnego czasu i presji czasu. Teraźniejszość tworzą kontrastujące sytuacje; utrata orientacji upływu czasu nie musi wywoływać lęku, a poczucie wolnego czasu nie uaktywnia potrzeby jego kontrolowania. Wszystkie doświadczenia temporalne mają pozytywny charakter (Calabresi, Cohen, 1968). Wyodrębnione czynniki uzyskały wysokie współczynniki zgodności wewnętrznej (α Cronbacha 0,79-0,49). Wiele badań wykorzystujących tę skalę wskazuje na jej wysoką trafność diagnostyczną (Macan i in., 1990; Schroeder i in., 1993; Mudrack, 1997; Francis-Smythe, Robertson, 1999).

W kontekście przedstawionych narzędzi do pomiaru różnych aspektów czasu psychologicznego zaprezentowana zostanie własna Skala Orientacji Temporalnej – AION-99. Jest to narzędzie służące do ustalania struktury orientacji temporalnej (Nosal, Bajcar, 1999b), obejmujące charakterystyki poczucia czasu i postaw temporalnych reprezentowanych przez planowanie, teliczność, odczuwanie presji czasu oraz wykorzystanie czasu i różne aspekty koncepcji czasu.

Skale zostały zestawione na podstawie trafności fasadowej, a wysokie wskaźniki ich rzetelności wskazują na wybór trafnego kryterium włączania pozycji do skali.

1. *Przeszłość* obejmuje 12 pozycji określających nastawienie jednostki na przeszłość i częstość odwoływania się do uprzednich doświadczeń.

2. *Teraźniejszość* dotyczy pomiaru orientacji „tu i teraz”, koncentracji na aktualnych zdarzeniach oraz skłonności do maksymalizowania aktualnych przyjemności. Skala obejmuje 16 pozycji testowych.

3. *Przyszłość* zawiera 17 pozycji wyrażających wagę oraz ukierunkowanie myślenia i działania na przyszłość.

4. *Teliczność* opisuje za pomocą 17 stwierdzeń precyzyję celów i przejawy wytrwałości w dążeniu do ich realizacji, działanie człowieka ukierunkowane na osiąganie celów.

5. *Planowanie* obejmuje 16 pozycji, które pozwalają ocenić znaczenie planowania i programowania aktywności.

6. *Szczegółowość* składa się z 16 stwierdzeń dotyczących znaczenia konkretów w działaniu oraz przywiązywanie wagi do szczegółów.

7. *Wykorzystanie czasu* wyraża pozytywne osobiste wykorzystanie czasu poprzez optymalny sposób jego organizacji. Skalę tworzy 9 pozycji testowych.

8. *Presja czasu* zawiera 18 stwierdzeń dotyczących subiektywnie odczuwanego nacisku czasu i szybkiego tempa jego upływu.

W wyniku analizy confirmacyjnej powyższych wymiarów temporalnych wyodrębniła się klarowna trójczynnikowa struktura temporalności. Pierwszy czynnik, *temporalna organizacja działania*, wskazuje na znaczącą rolę układu celów, planowania aktywności, zorganizowanego wykorzystania czasu i dokładności w działaniu. Czynnik drugi, *pełna perspektywa czasowa*, pozwala ocenić, który z poszczególnych interwałów skali czasu: przeszłość, teraźniejszość czy przyszłość dominuje w przetwarzaniu umysłowym i najsilniej determinuje zachowanie człowieka. Zostaje w ten sposób wyznaczona indywidualna temporalna orientacja na przeszłość, teraźniejszość czy na przyszłość, albo orientacje mieszane (Łukaszewki, 1983). Natomiast czynnik ostatni, *nacisk czasu*, dotyczy nasilenia efektu spostrzegania presji czasu i malej skłonności do zorganizowanego wykorzystania czasu. Osoba działająca pod naciskiem czasu odczuwa oddziaływanie silnej presji czasu i brak umiejętności organizacji działania w czasie (Nosal, Bajcar, 1999a).

Druga część kwestionariusza zawiera 20 pozycji dotyczących natury czasu. Uzyskane w tym zakresie wyniki badań zostały poddane eksploracyjnej i confirmacyjnej analizie czynnikowej. Za pomocą metody głównych składowych wyodrębniono pięć czynników: (1) *czas linearny*; (2) *czas iluzoryczny*; (3) *czas niekontrolowany*; (4) *czas tajemniczy*; (5) *czas cykliczny*. Czynniki te stanowią skale diagnostyczne do identyfikacji wymiarów w strukturze osobistej koncepcji czasu (Bajcar, 2000). Jednak idea poszukiwania struktury osobistych koncepcji czasu nadal jest rozwijana i empirycznie weryfikowana (Nosal, w druku).

*

W artykule przedstawione zostały najbardziej znaczące metody do pomiaru różnych aspektów reprezentacji czasu. Oprócz kilku narzędzi o charakterze projekcyjnym zaprezentowano przede wszystkim opis technik

BEATA BAJCAR

kwestionariuszowych. Charakter i wyniki badań za pomocą tych metod są zróżnicowane. Sposób badania czasu wynika z przyjmowanej koncepcji czasu. Część badaczy zakłada, że postawa wobec czasu wyraża się w ustosunkowaniu do zdarzeń w życiu osobistym i aktywności własnej. Inni uważają, że postawy temporalne mają szeroki zakres i bardziej ogólnie ujmują zdarzenia i aktywność ludzi. Dlatego część metod stanowią kwestionariusze diagnozujące ogólne ustosunkowanie do czasu i jego podstawowych interwałów: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości, a pozostała część – to metody do sprawdzania postaw wobec osobistej orientacji temporalnej.

Przedstawione narzędzia traktują czas w sposób bezpośredni bądź pośredni. Metody bezpośrednie służą do identyfikacji orientacji temporalnej, pytając wprost respondenta o stosunek do przeszłości, teraźniejszości i przyszłości. W badaniach tych przyjmuje się egzogeniczny charakter zmiennych dotyczących czasu. Natomiast metody pośrednie sprawdzają stosunek do czasu, nie informując o tym respondenta w instrukcji, zakładając endogeniczny charakter zmiennych temporalnych. W niniejszym opracowaniu największą reprezentację znalazły skale typu likertowskiego, ale zostały też opisane narzędzia projekcyjne oraz testy zdarzeń osobistych. Przegląd zaprezentowanych tutaj metod nie wyczerpuje wszystkich skonstruowanych metod badawczych do diagnozy temporalności. Wielość narzędzi wskazuje na zainteresowania badaczy zagadnieniami czasu w życiu człowieka oraz świadczy o dobrze udokumentowanych wynikach badań empirycznych. Nie oznacza to, że istnieje jasna i klarowna wiedza na temat struktury postaw wobec czasu. W obliczu zróżnicowanych wyników badań nad czasem ujawnia się wielowymiarowa struktura subiektywnej reprezentacji czasu w umyśle człowieka, czego naturalnym następstwem są trudności metodologiczne w konstrukcji narzędzi pomiaru i doboru metod analizy uzyskanych danych empirycznych. Dlatego przyszłe projekty badawcze powinny koncentrować się na poszukiwaniach spójnej struktury orientacji temporalnej i jej determinant za pomocą metod kwestionariuszowych i eksperymentalnych.

BIBLIOGRAFIA

- Bajcar, B. (2000). Wielowymiarowość osobistych koncepcji czasu. *Roczniki Psychologiczne*, 3, 71-93.
- Bajcar, B. (2002). Różnice międzykulturowe w percepcji czasu i ich znaczenie dla rozumienia efektywności zarządzania. W: M. Strykowska (red.), *Współczesne organizacje – wyzwania i zagrożenia. Perspektywa psychologiczna* (s. 49-61). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Block, R. A., Zakay, D. (1998). New perspective on prospective time estimation. W: V. de Keyser, G. d'Ydewalle (red.), *Time and the dynamic control of behavior* (s. 29-141). Seattle-Toronto-Bern-Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers.
- Block, R. A. (1996). Psychological time and memory system of the brain. W: J. T. Fraser, M. P. Soulsby, (red.), *Dimensions of time and life: The study of time* (s. 61-67). Madison, CT: International Universities Press.
- Block, R. A., Buggie, S. E. (1996). Beliefs about time: Cross-cultural comparisons. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 130, 5-23.
- Block, R. A., Saggau, J. L., Nickol, L. H. (1984). Temporal inventory on meaning and experience: A structure of time. *Imagination, Cognition and Personality*, 55, 203-225.
- Calabresi, R., Cohen, J. (1968). Personality and time attitudes. *Journal of Abnormal Psychology*, 73, 431-439.
- Chubick, J. D., Boland, C. S., Witherspoon, A. D., Chaffin, K. L., Long, C. K. (1999). Relation of functioning with beliefs about coping and future time perspective. *Psychological Reports*, 85, 947-953.
- Chubick, J. D., Rider, C. Y., Owen, S. M., Witherspoon, A. D., Witherspoon, B. M. (1999). Time perspective of female prisoners related to success in training program. *Perceptual and Motor Skills*, 88, 648-650.
- Cottle, T. J. (1976). *Perceiving time: A psychological investigation with men and women*. New York: Wiley.
- Cycoń, A., Zaleski, Z. (1998). Future time perspective and quality of life among high school students. *Journal for Mental Changes*, 4, 65-75.
- Daltrey, M. H., Langer, P. (1984). Development and evaluation of a measure of future time perspective. *Perceptual and Motor Skills*, 58, 719-725.
- De Volder M. (1979). Time orientation: A review. *Psychologica Belgica*, 19, 61-79.
- Dilling, C. A., Rabin, A. I. (1967). Temporal experience in depressive states and schizophrenia. *Journal of Consulting Psychology*, 31, 604-605.
- Feather, N., Bond, M. (1988). Some correlates of structure and purpose in the use of time. *Journal of Personality and Social Psychology*, 55, 321-329.
- Feather, N., Bond, M. (1994). Structure and purpose in the use of time. W: Z. Zaleski (red.), *Psychology of future orientation* (s. 121-140). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Fingerman, K. L., Perlmutter, M. (1995). Future time perspective and life events across adulthood. *Journal of General Psychology*, 122, 95-112.
- Francis-Smythe, J. A., Robertson, I. J. (1999). On the relationship between time management and time estimation. *British Journal of Psychology*, 90, 333-348.
- Gjesme, T. (1979). Future time orientation as function of achievement motives, ability, delay of gratification, and sex. *Journal of Psychology*, 101, 173-188.
- Goldrich, J. M. (1967). A study in time orientation: The relation between memory for past experience and orientation to the

WSKAŹNIKI CZASU PSYCHOLOGICZNEGO

- future. *Journal of Personality and Social Psychology*, 6, 216-221.
- Gonzales, A., Zimbardo, P. G. (1985). Time in perspective: The time sense we learn early affects how we do our jobs and enjoy our pleasures. *Psychology Today*, 19, 21-26.
- Gorman, B. S., Wessman, A. E. (1977). Images, values, and concept of time in psychological research. W: B. S. Gorman, A. E. Wessman (red.), *The personal experience of time* (s. 217-259). New York: Plenum Press.
- Hampden-Turner, Ch., Trompenaars, A. (1998). *Siedem kultur kapitalizmu*. Warszawa: Dom Wydawniczy ABC.
- Hill, O. W., Stuckey, R. W. (1992). Factor structure of beliefs about time among African-American college students. *Perceptual and Motor Skills*, 75, 785-786.
- Hill, O. W., Block, R. A., Buggie, S. E. (2000). Culture and beliefs about time: Comparisons among Black Americans, Black Africans and White Americans. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 134, 443-462.
- Hornaert, J. (1973). Time perspective: Theoretical and methodological considerations. *Psychologica Belgica*, 13, 265-294.
- Kastenbaum, R. J. (1961). The dimension of future time perspective: An experimental analysis. *Journal of General Psychology*, 65, 203-218.
- Knapp, R. H., Garbutt, J. T. (1958). Time imagery and achievement motive. *Journal of Personality*, 26, 426-434.
- Ko, G., Gentry, J. W. (1991). The development of time orientation measures for in cross-cultural research. *Advances in Consumer Research*, 18, 135-142.
- Lasane, T. P., Jones, J. M. (1999). Temporal orientation and academic goal-setting: The mediating properties of a motivational self. *Journal of Social Behavior and Personality*, 14, 31-45.
- Lennings, C. J. (1994). An investigation of the effects of agency and time perspective variables on career maturity. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 128, 243-254.
- Lennings, C. J., Burns, A. M. (1998a). Profiles of time perspective and personality: Developmental considerations. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 132, 629-642.
- Lennings, C. J., Burns, A. M. (1998b). Time perspective: Temporal extension, time estimation, and impulsivity. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 132, 367-381.
- Lens, W., Moreas, M. (1994). Future time perspective: An Individual and a societal approach. W: Z. Zaleski, (red.), *Psychology of future orientation* (s. 23-38). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Lombranz, J., Shmotkin, D., Vardi, R. (1991). The equivocal meanings of time: Exploratory and structural analyses. *Current Psychology: Research & Reviews*, 10, 3-20.
- Locsin, R. C. (1993). Time experience of selected institutionalized adult clients. *Clinical Nursing Research*, 2, 451-464.
- Łukaszewski, W. (1983). Orientacja temporalna jako jeden z aspektów osobowości. W: W. Łukaszewski (red.), *Osobowość, orientacja temporalna – ustosunkowanie się do zmian* (s. 5-40). Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Macan, T. H., Shahani, C., Dipboye, R. L., Phillips, A. P. (1990). College students' time managements: Correlations with academic performance and stress. *Journal of Educational Psychology*, 82, 760-768.
- Morris, G. B. (1992). Adolescent leaders: Rational thinking, future beliefs, temporal perspective, and other correlates. *Adolescence*, 27, 173-182.
- Mudrack, P. E. (1997). The structure of perceptions of time. *Educational and Psychological Measurement*, 57, 222-241.
- Nawrat, R. (1981). Orientacja temporalna. Przegląd technik pomiaru i wyników badań. *Przegląd Psychologiczny*, 1, 97-123.
- Nosal, C. S. (w druku). Problem umysłowych reprezentacji czasu i poziomów temporalności. *Studia Psychologiczne*.
- Nosal, C. S., Bajcar, B. (1999a). Czas w umyśle stratega. Perspektywa temporalna a wskaźniki zachowań strategicznych. *Czasopismo Psychologiczne*, 5, 55-68.
- Nosal, C. S., Bajcar, B. (1999b). *Skala Orientacji Temporalnej AION-99. Podręcznik metody* (maszynopis niepublikowany).
- Nuttin, J. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven: Leuven University Press–Lawrence Erlbaum.
- Osgood, C. S. (1971). Exploration in semantic space: A personal diary. *Journal of Social Issues*, 27, 5-64.
- Seijts, G. H. (1998). The importance of future time perspective in theories of work motivation. *Journal of Psychology Interdisciplinary & Applied*, 132, 154-168.
- Sanders, E. (1986). Development of a tool to measure subjective time experience. *Nursing Research*, 35, 178-182.
- Settle, R. B., Alreck, P. L., Glasheen, J. W. (1978). Individual time orientation and consumer life style. *Advances in Consumer Research*, 5, 315-319.
- Strathman, A., Boninger, D. S., Gleicher, F., Baker, S. M. (1994). Constructing the future with present behavior: A individual difference approach. W: Z. Zaleski (red.), *Psychology of future orientation* (s. 107-120). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Schroeder, J. E., Ven Venkatesan, M., Wong, J. K., Anderson, B. (1993). Social time perspective and cross-cultural consumer behavior: A framework and some results. *European Advances in Consumer Research*, 1, 18-23.
- Teahan, J. E. (1958). Future time perspective, optimism, and academic achievement. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 57, 379-380.
- Thoms, P., Greenberger, D. B. (1995). The relationship between leadership and time orientation. *Journal of Management Inquiry*, 4, 272-293.
- Wanberg, C. R., Griffiths, R. T. (1997). Time structure and unemployment: A longitudinal investigation. *Journal of Occupational & Organizational Psychology*, 70, 75-96.
- Wallace, M. (1956). Future time perspective in schizophrenia. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 52, 240-245.
- Wallace, M., Rabin, A. I. (1960). Temporal experience. *Psychological Bulletin*, 57, 213-236.
- Wessman, A. E., Ricks, D. F. (1966). *Mood and personality*. New York: Holt, Reinhart and Winston.
- Zaleski, Z. (1989). Lęk przed przyszłością. Ramy teoretyczne i wstępne dane empiryczne. W: A. Januszewski, Z. Uchnast, T. Witkowski, (red.). *Wykłady z psychologii w KUL 1987–1988* (s. 167-184). Lublin: RW KUL.
- Zaleski, Z. (1994). Toward a psychology of the personal future. W: Z. Zaleski (red.), *Psychology of future orientation* (s. 10-20).

BEATA BAJCAR

Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

Zaleski, Z. (1996). Time anxiety: Concept measurement, and preliminary research. *Personality and Individual Differences*, 21, 165-174.

Zimbardo, P. G. (1990). *The Stanford Time Perspective Inventory*. Stanford: Stanford University Press.

Zimbardo, P. G., Keough, K. A., Boyd, J. N. (1997). Present time perspective as predictor of risky driving. *Personality and Individual Differences*, 23, 1007-1023.